

АНОТАЦІЯ

Перепелюк О. М. Церковні хори в Київській єпархії ХІХ – початку ХХ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2020.

Актуальність задекларованої теми визначається щонайменше у трьох площинах: по-перше, загальний занепад духовності в суспільстві з одного боку, а з іншого «мода на церкву» у частини населення, зумовлюють необхідність аналізу історичного досвіду підтримування рівня релігійності в суспільстві і реконструкції засобів утримання привабливості церковної відправи. По-друге, звільнення церкви від державної опіки та московського диктату створили сприятливі умови для повернення в церковну практику усього заборонюваного в роки зросійщення Православної церкви, у яких можливе повне відродження стародавніх українських церковних наспівів. А успішне вирішення такого завдання значною мірою залежить від аналізу історичного досвіду, винесення уроків з нього з метою недопущення подібних явищ у майбутньому. І, по-третє, утвердження антропоцентризму в історії вимагає розширення меж персоніфікації усіх учасників історичного процесу, а відносно даної теми, то повернення із забуття імен регентів та хористів, які своїм талантом та своїм мистецтвом співу зачаровували мільйони християн, збільшували емоційно-чуттєве сприйняття молитви і підносили душі до вершин прекрасного. Тому звернення до зазначеної теми є цілком умотивованим.

У дисертації здійснено аналіз широкої джерельної бази, переважна більшість якої вперше піддана опрацюванню і вводиться до наукового обігу, вперше здійснюється спроба комплексного вивчення церковних хорів Київської єпархії на тлі процесів русифікації Православної церкви на українських землях. Аргументовано доводиться, що заборона давніх українських наспівів та уніфікація церковного співу на усій території імперії, а також регламентація діяльності церковних хорів були одним із напрямів зросійщення церкви та встановлення контролю за духовно-моральним рівнем життя населення

українських земель. Науковою новизною визначається персоніфікація регентів церковних хорів Київської єпархії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що систематизований у дисертації матеріал, основні положення та висновки можуть бути використані в подальших дослідженнях історії Православної церкви, проблем історії православної культури, соціальної історії, історії повсякдення та історичної біографістики. Виявлені та використані архівні матеріали доповнюватимуть джерельну базу української історії.

Теоретичні положення і висновки дослідження можуть використовуватися для укладання магістерських програм, лекційних та семінарських курсів студентів закладів вищої освіти, окремі фрагменти дослідження доповнюватимуть регіональну та локальну історію.

Історіографія Православної церкви на українських землях має незаперечні здобутки висвітлення окремих аспектів церковного хорового співу, зокрема процесу уніфікації його за синодальним зразком. У дореволюційній церковній періодичній пресі опубліковано чимало статей про стан церковного співу, проблеми його реформування та можливості його удосконалення. Накопичувався матеріал і про окремі церковні хори та про корифеїв духовної музичної культури. На хвилі підвищення цікавості до церковно-релігійної тематики в період відновлення державної незалежності України були опубліковані фундаментальні дослідження з історії Православної церкви в Україні, у яких висвітлювалися питання культурно-освітньої діяльності православного духовенства. У дослідженнях з церковнопарафіяльного шкільництва церковний спів розглядався як один з навчальних предметів, викладання якого рекомендувалося забезпечити спеціальними учителями. Але феномен церковного співу та організація навчання співові як джерело поповнення церковних хорів, статусність, особливості та практики повсякдення церковних хорів Київської єпархії не були предметом спеціального дослідження.

Церковний спів як найбільш приваблива частина богослужіння уміщує глибину релігійного споглядання, піднесеність, проникливість та відвертість особливої божественної краси. У ньому неповторно і дивовижно гармонійно

поєднуються біблійні постаті, людські уявлення про Бога, потойбічне життя, вічне царство, земні гріхи, страждання пекла. В уяві кожного християнина ці образи сприймаються особливо глибоко саме завдячуючи емоційно-чуттєвому впливу звуків. За рівнем впливу на формування духовно-релігійного світогляду церковний спів не має собі рівних. Дію його підсилює те, що він увібрав народні традиції та почасти історію народу, а відтак це полегшує йому доступ до найпотаємніших куточків людської душі. Саме завдячуючи такій особливості церковного співу синодальна церква прагнула його уніфікувати за єдиним зразком аби використовувати для підвищення привабливості Православної церкви і оперувати ним як важелем впливу на свідомість вірян.

Церковний хоровий спів розвивався на українських землях під впливом двох обставин: діяльності композиторів та намаганням державно-церковної влади виробити єдині його зразки і взяти під свій контроль. Але давні традиції церковного співу виявлялися такими живучими, що навіть в умах потужної русифікаторської політики імперської влади національні особливості в церковному стилі на українських землях викоринити не вдалося.

З'ясовано, що в духовних навчальних закладах Київської єпархії церковний спів був обов'язковим навчальним предметом. У системі духовної освіти готували як до священнослужіння, так і до учительства в усіх навчальних закладах духовного відомства. Вихованці навчальних закладів вивчали теорію та практику церковного співу, тобто на уроках і співаючи у церковному хорі. Контроль за опануванням учнями духовних навчальних закладів церковним співом Святійший Синод поклав на архиєрея. Низкою положень та навчальних програм регламентувалися кількість уроків співу, перелік обов'язкових молитов та піснеспівів, механізм контролю за практичною підготовкою вихованців.

Найдавнішим у Київській єпархії осередком навчання церковному співові був Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир. Там здавна існував псаломницький клас, а 1810 року була відкрита церковно-учительська школа, де вивчали Закон Божий, церковний спів та церковний устав з читанням церковнослов'янською мовою. Та однієї школи для усієї єпархії з часом виявилось замало і 1903 року у Києві на Лук'янівці почала діяти ще одна

церковно-учительська школа, яка готувала учителів для вищого типу церковнопарафіяльних шкіл.

У всіх навчальних закладах системи освіти духовного відомства, що діяли упродовж XIX – початку XX століття в Київській єпархії навчання церковному співу було покликане вирішити завдання: шляхом створення церковних хорів досягти максимального впливу церкви на православних вірян.

У дисертації за ознакою статусності найвідоміших хорів Київської єпархії представлені матеріали про Архиєрейський (Митрополичий) хор, про хорові традиції і хорове мистецтво в Київській духовній академії, про хори найбільших київських монастирів. Найпрестижніший в єпархії Митрополичий хор на піку своєї слави перебував при регенті Якову Степановичу Калішевському. В узагальненому вигляді окреслені життєві траєкторії хористів, наскільки дозволила виявлена джерельна база персоніфіковані учасники хору, показана практика формування хорового колективу. Як засвідчили історичні джерела, побутове життя хористів значною мірою залежало від спритності регента.

Хор Київської духовної академії підлягав регламентації за статусом академії, а відтак вільно розвиватися хорове виконавство не могло. Як в усіх навчальних закладах духовного відомства, репертуар хору підлягав цензурі як і стиль виконавства, заборонялося співати не надруковані і не схвалені Святійшим Синодом духовні твори. Статутом регламентувався навіть побут хористів. Та попри це, хорове виконавство було на високому рівні. Це досягалося шляхом кристалізації національного стилю професійного музичного мистецтва, що виявлялася у поєднанні національної традиції хорового церковного співу із всебічним засвоєнням загальноєвропейської техніки хорового виконавства і водночас опорою на народопісенний інтонаційний фонд, носіями якого були хористи. Традиції хорового виконавства були настільки глибоко зацмлені в слов'янсько-українську культуру, що статутні обмеження та адміністративний тиск були безсильними. Регенти хору Київської духовної академії, в окреслених хронологічних межах, формували смак до хорового співу у сотень студентів, найталановитіші з яких були окрасою хорового виконавства.

З'ясовано початок історії хору Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, розкрито порядок утримання хору та рівень матеріального забезпечення хористів. Персоніфіковано деяких хористів Києво-Слузького Пустинно-Микільського монастиря. Показано, що монастирська громада турбувалася про освіту хористів, особливо малолітніх і утримувала для них школу. Платня хористам була диференційована.

Великою популярністю користувався хор Києво-Печерської лаври. Саме в цій обителі сформувався особливий Київський розспів, який монастирська братія захищала як православну святиню. Лавра так потужно протистояла імперській спробі регламентувати діяльність монастирського хору, що змогла зберегти давні традиції хору. Духовний Собор Лаври зобов'язав усі покоління хористів оберігати розспів від будь-яких змін і як велику цінність передавати наступним поколінням півчих. Тому імперська влада була змушена з цим змиритися і зробити виключення для Київського розспіву.

У XIX – на початку XX століття церковні хори функціонували у рамках виконання свого основного завдання – супроводу богослужіння. Громадські організації – Товариство любителів церковного співу та Київське товариство грамотності – намагалися втягти церковні хори у вир громадсько-політичного життя. Але хорові колективи були прив'язані до храмів і тільки іноді брали участь в державних урочистостях з нагоди свят чи траурних подій у житті імперської родини чи святкуванні історичних подій та роковин. Виключення склали хори навчальних закладів духовного відомства, які брали участь у святкуванні важливих подій.

Ключові слова: Київська єпархія, церковний хор, церковний спів, регент, церковнопарафіяльні школи, Митрополичий хор, система духовної освіти.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Перепелюк О. М. Підготовка учителів церковного співу в Київській єпархії кінця XIX століття. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 130 (3). С. 22–24.

2. Перепелюк О. М. «Руководство для сельских пастырей» про церковний спів. *Емінак*. 2018. № 4 (24) (жовтень-грудень). Т.2. С. 20–25.
3. Перепелюк О. М. «Хоровое и регентское дело» про церковно-співочу діяльність на українських землях (початок ХХ століття). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147. С. 99–104.
4. Перепелюк О. М. Церковна преса другої половини ХІХ – початку ХХ століття як джерело вивчення історії церковного співу у Київській єпархії. *Емінак*. 2019. №. Т.2. С. 236–241.

Статті у наукових виданнях інших держав

5. Перепелюк О. М. Регент у ХІХ – на початку ХХ століття: узагальнений історичний портрет. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2019. Svazek 5. 1. vydání. S. 6–11.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Перепелюк О. М. Історія хору Михайлівського Золотоверхого чоловічого монастиря міста Києва. *72-га Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання»* (Харків, 26 квітня 2019 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 75–76.
7. Перепелюк О. М. Навчання церковному співу в Україні у ХІХ столітті. *Міжнародна наукова конференція «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій»* (Дніпро, 29-30 березня 2019 р.). Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019. С. 209–210.
8. Перепелюк О. М. Соціальна роль церковних хорів у ХІХ столітті: новий ракурс дослідження української історії. *Друга Всеукраїнська наукова конференція «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій»* (Дніпро, 26-27 жовтня 2018 р.). Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2018. С. 100–101.
9. Перепелюк О. М. Церковний пертесний спів ХІХ століття: українські традиції. *Міжнародна науково-практична конференція «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання»* (Київ, 22 грудня 2017 р.). Київ: Київський будинок вчених НАН України, 2017. С. 64–66.

10. Перепелюк О. М. Церковний спів у Російській імперії XIX століття: італійський вплив. *Міжнародна науково-практична конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання»* (Київ, 21 листопада 2018 р.). Київ: Київський будинок вчених НАН України, 2018. С. 59–61.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

11. Перепелюк О. М. Корифеї хорового співу православної церкви кінця XVIII – XIX століття. *Наука, освіта, молодь*: матеріали Восьмої Всеукраїнської студентської наукової конференції (Умань, 14 травня 2015 р.). Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. Ч. 2. С. 95–96.

12. Перепелюк О. М. Церковний хоровий спів на українських землях XIX – XX століть: особливості та трансформаційні процеси. *Наука, освіта, молодь*: матеріали Восьмої Всеукраїнської студентської наукової конференції (Умань, 14 травня 2015 р.). Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. Ч. 1. С. 36–38.

13. Перепелюк О. М. Церковний хоровий спів на українських землях XIX – XX століть: особливості та трансформаційні процеси (частина II). *Особистість, суспільство, політика*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 1. Люблін: WSEI, 2016. С. 65–67.

14. Перепелюк О. М. Церковний спів у XIX – на початку XX століття: традиція та еволюція. *Уманська старовина*. 2017. Вип. 4. С. 29–33.

15. Перепелюк О. М. Церковний партесний спів XVIII–XIX століття: українські традиції. *Український історичний збірник*. 2018. Вип. 20. С. 76–87.

ABSTRACT

Perepeliuk O. M. Church choirs of the Kyiv eparchy in the 19th – early 20th century. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for Ph.D. in History degree in the specialty 032 History and Archeology.
– Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2020.

The validity of the declared topic is determined in at least three areas: firstly, the general decline of spirituality in society on the one hand, and “fashion for the church” among the population, on the other hand, requires an analysis of the historical

experience of maintaining religiosity in society and reconstruction of church service attractiveness. Secondly, the liberation of the church from state guardianship and the Moscow dictatorship created favorable conditions for the return to church practice of everything forbidden during the years of the Russification of the Orthodox Church, where a complete revival of ancient Ukrainian church hymns is possible. And the successful solution of such a problem largely depends on the analysis of historical experience, lessons learned in order to prevent similar phenomena in the future. And thirdly, the affirmation of anthropocentrism in history requires expanding the boundaries of personification of all participants in the historical process, and according to this, the names of choirmasters and choristers, whose talent and art of singing have fascinated millions of Christians, are returning from oblivion. Therefore, the appeal to this topic is quite motivated.

An analysis of a wide source base is carried out in the thesis, the vast majority of which was first processed and introduced into scientific circulation, for the first time an attempt is made to comprehensively study the church choirs of the Kyiv eparchy against the background of Russification processes of the Orthodox Church in Ukraine. It is argued that the prohibition of ancient Ukrainian chants and the unification of church singing throughout the empire, as well as the regulation of church choirs were one of the directions of the Russification of the church and establishing control over the spiritual and moral standard of living of the Ukrainian lands. The personification of the choirmasters of the church choirs of the Kyiv eparchy is determined by the scientific novelty.

The incorporation of Ukrainian lands by the Russian Empire at the end of the 18th century marked the processes of Russification of all spheres of life, including transformation in the ecclesiastical sphere. It did not do without the most emotional and sensual component of church service – church singing. In the previous centuries, a national church and music style was formed on Ukrainian lands, the centres of which in the Kyiv eparchy were the Kyiv-Mohyla Academy, the Kyiv-Pechersk Lavra, and the largest Kyiv Orthodox monasteries. In 1804, the imperial authorities began to regulate the traditions of church singing. Since 1816, the Court Chapel introduced the so-called “court style” of church singing and introduced censorship of spiritual and

musical works. Since 1837 there was a deliberate reform of church singing with the goal of unifying it, and since 1849 only those who received certificates from the Court Chapel were allowed to manage church choirs.

Church singing as the most attractive part of church service contains the depth of religious contemplation, sublimity, insight, and openness of special divine beauty. It uniquely and surprisingly harmoniously combines biblical figures, human ideas about God, the afterlife, the eternal kingdom, carnal sins, the eternal punishment. In the imagination of every Christian, these images are perceived especially deeply due to the emotional influence of sounds. In terms of influence on spiritual formation and religious worldview, church singing has no equal. Its action is intensified by absorbing folk traditions and the history of people, and thus it facilitates its access to the most secret corners of the human soul. Thanks to this peculiarity of church singing, the Synodal Church pressed forward to unify it according to a single model in order to use it to increase the attractiveness of the Orthodox Church and to use it as a lever of influence on the believers' consciousness.

It is proved that church choral singing developed on the Ukrainian lands under the influence of two circumstances: the activities of composers and the efforts of the state and church authorities to develop its uniform patterns and take control. But the ancient traditions of church singing turned out to be so enduring that even in the minds of the powerful Russification policy of the imperial power, the national peculiarities of the church style on the Ukrainian lands could not be eradicated.

It was found out that the church singing was a compulsory subject in the spiritual academic institutions of the Kyiv eparchy. The system of spiritual education prepared both for the priesthood and for teaching in all academic institutions of the spiritual department. Pupils of academic institutions studied the theory and practice of church singing. The Holy Synod placed control over the bishop to teach students the church singing at theological schools. A number of factors and curricula regulated the number of singing lessons, the list of obligatory prayers and songs, and the mechanism of control over the practical training of pupils.

The study draws attention to the fact that the oldest centre of church singing in the Kyiv eparchy was the Saint Michael's Golden-Domed Monastery. There was a

psalm class, and in 1810 a parochial school was opened, where they studied the Law of God, church singing and the church constitution with reading in the Church Slavonic language. But one school for the whole eparchy over time was not enough, and in 1903 another church-teaching school began to operate in Lukyanivka, Kyiv, which trained teachers for the highest type of parochial schools. In all academic institutions of the spiritual department system, which operated during the 19th and early 20th centuries in the Kyiv eparchy. Teaching church singing was designed to solve the problem: by creating church choirs to achieve maximum influence of the church on Orthodox believers.

On the basis of the status of the most famous choirs of the Kyiv eparchy in the thesis presents materials about the Bishop (Metropolitan) choir, about choral traditions and choral art in the Kyiv Theological Academy, about the choirs of the largest Kyiv monasteries and choirs of rural and urban parish churches. The most prestigious Metropolitan choir in the eparchy at the peak of its glory was directed by the choirmaster Yakiv Stepanovych Kalishevskiyi. In a generalized form, the outlined life trajectories of the choristers, as far as the source database has been discovered, personified members of the choir, the practice of forming a choir collective is shown. According to historical sources, the domestic life of the choristers largely depended on the dexterity of the choirmaster.

The activity of the Kyiv Theological Academy choir is analysed. As in all academic institutions of the spiritual department, the choir's repertoire was subject to censorship as well as the style of performance, it was forbidden to sing spiritual works that were not printed or approved by the Holy Synod. The church constitution regulated even the life of choristers. Nevertheless, the choral performance was at a high level. The Kyiv Theological Academy choirmasters within the outlined chronological boundaries formed a taste for choral singing in hundreds of students, the most talented of whom were as the decoration of choral performance. The list of choirmasters who led the Kyiv Theological Academy choir in the 19th century was compiled.

The beginning of the history of the Saint Michael's Golden-Domed Monastery choir is clarified, the order of keeping the choir and the level of financial support of the choristers is revealed. Some choristers of the Kyiv Desert Nicolas Monastery (the

Kyiv-Slupsk Monastery) were personified. It is shown that the monastery community was concerned about the education of choristers, especially minors, and kept a school for them. The salary for choristers was differentiated. The Kyiv-Pechersk Lavra choir was very popular. In this monastery was formed a special Kyiv chant, which the monastery brotherhood defended as an Orthodox shrine. The Kyiv-Pechersk Lavra was so strongly opposed to the imperial attempt to regulate the activities of the monastery choir that it was able to preserve the ancient traditions of the choir. The Spiritual Council of the Kyiv-Pechersk Lavra obliged all generations of choristers to protect the chant from any changes and to pass it on to the next generations of singers as a great value. Therefore, the imperial authorities were committed to accept this and make an exception for the Kyiv chant.

In the context of the thesis, the rural and urban church choirs of the Kyiv eparchy highlight the problems of their functioning and place in public life. It has been argued that the choirs of parish churches had to take care of their own financing, making the choristers' service unattractive. The parish had to pay for the maintenance of an educated choirmaster from parishioners' donations. However, the parish priests found opportunities for the maintenance of church choirs, as they largely depended on the status of the church, if there was performed “magnificent singing”. Wealthy citizens often joined in the maintenance of church choirs.

The study of archival materials made it possible to state that in the 19th – early 20th century, church choirs functioned as a part of their main task – the support of church service. Non-governmental organizations – the Choral Society and the Kyiv Literacy Society – tried to draw church choirs into the whirlpool of social and political life. But choral groups were related to temples and only occasionally took part in state celebrations on the occasion of holidays or mourning events in the life of the imperial family or the celebration of historical events and anniversaries. The choirs of academic institutions of the spiritual department were exceptions, which participated in the celebration of important events.

The practical significance of the obtained results consists of the systematized data, the conceptual issues, and conclusions of the thesis, which can be used in further studies of the history of Orthodox Church, problems of the history of Orthodox culture,

the social history, the history of everyday life and historical biographies. Archival data have been identified and used to supplement the source base of Ukrainian history.

Theoretical provision and conclusions of the research work can be used for master's programs, lectures, and seminar courses for students of higher education institutions, some fragments of the study will complement the regional and local history.

Key words: Kyiv eparchy, church choir, church singing, choirmaster, parochial schools, Metropolitan choir, spiritual education system, the history of Orthodox Church.

LIST OF AUTHOR'S PUBLICATIONS

Research works in which the main scientific results of the thesis are published

Articles in scientific professional publications of Ukraine

1. Перепелюк О. М. Підготовка учителів церковного співу в Київській єпархії кінця XIX століття. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 130 (3). С. 22–24.
2. Перепелюк О. М. «Руководство для сельских пастырей» про церковний спів. *Емінак*. 2018. № 4 (24) (жовтень-грудень). Т.2. С. 20–25.
3. Перепелюк О. М. «Хоровое и регентское дело» про церковно-співочу діяльність на українських землях (початок XX століття). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147. С. 99–104.
4. Перепелюк О. М. Церковна преса другої половини XIX – початку XX століття як джерело вивчення історії церковного співу у Київській єпархії. *Емінак*. 2019. №. Т.2. С. 236–241.

Articles in scientific journals of other countries

5. Перепелюк О. М. Регент у XIX – на початку XX століття: узагальнений історичний портрет. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2019. Svazek 5. 1. vydání. S. 6–11.

Research works which certify the approbation of the materials of the thesis

6. Перепелюк О. М. Історія хору Михайлівського Золотоверхого чоловічого монастиря міста Києва. *72-га Міжнародна конференція молодих учених*

«Каразінські читання» (Харків, 26 квітня 2019 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 75–76.

7. Перепелюк О. М. Навчання церковному співу в Україні у ХІХ столітті. *Міжнародна наукова конференція «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій»* (Дніпро, 29-30 березня 2019 р.). Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019. С. 209–210.
8. Перепелюк О. М. Соціальна роль церковних хорів у ХІХ столітті: новий ракурс дослідження української історії. *Друга Всеукраїнська наукова конференція «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій»* (Дніпро, 26-27 жовтня 2018 р.). Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2018. С. 100–101.
9. Перепелюк О. М. Церковний пертесний спів ХІХ століття: українські традиції. *Міжнародна науково-практична конференція «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання»* (Київ, 22 грудня 2017 р.). Київ: Київський будинок вчених НАН України, 2017. С. 64–66.
10. Перепелюк О. М. Церковний спів у Російській імперії ХІХ століття: італійський вплив. *Міжнародна науково-практична конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання»* (Київ, 21 листопада 2018 р.). Київ: Київський будинок вчених НАН України, 2018. С. 59–61.